

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДИҢ СӘЎЛЕЛЕНИҮИ

(қарақалпақ халық ертеклери мысалында)

Өтениязов П.Ж.

ӨзИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307964>

“Қәуимлик жәмәәт:қәуимлик дүзим – салт-дәстүр – (табу, магия) – шаманлық дәстүр (традиция) – бирлемши миф – бирлемши ертеклер – ритуаллық көркем өнер – театрлық (сахналық) – ритм-музыкалық – қосық-аяқ ойынлы – жумбақ – ойын – инициациялық – дидактикалық – авантюралық бирлемши ертеклер – псевдо-ертеклер (псевдосказки) – зеригерли ертеклер – өтирик ертеклер (небылицы) – балалар қорқытпашлары (детские страшилки) – тымсаллар (басни и притчи) – ертек-этюдлер – басқарыушы қатлам – жәмийеттиң классқа бөлиниүйи – бағыныушы қатлам – руұханый қатлам – дин – екилемши миф – батырлық дәстанлар, батырлық жырлар (былины) – әпсаналар (легенды) – сагалар – балладалар – екилемши ертеклер – шаманлық ертеклер – легендалық-эпикалық ертеклер – мифлик-ритуаллық ертеклер – социаллық-мифологиялық ертеклер – новеллистикалық ертеклер хәм т.б. ертеклердиң пайда болыуына усы факторлар күшли тәсир еткен” [1, 32]. Дереклерде атап өтилгениндей, “соңғы неолит дәуиринде үлкен үңгир яки үйлерде жасаған үлкен жастағы адамлар балаларының көз алдында салт-дәстүрлерди, үрп-әдетлерди өткерген... Ертек аллегориясы тәлим-тәрбия, шаңарақ тарийхын үйретиу, әуладларды байланыстырыуға қаратылған” [1, 14-16].

“Ертек, ертеде болған деген түсиниктен шыққан. Ертек барлық халықларда да бар. Қарақалпақ ертеклериниң тематикасы оғада кең: тарийхий хәдийселер, хожалық, турмыстың түрлери, әдетүрпи, дәстүр менен, дин менен байланыслы шыққан ертеклер көп...Ертеклердиң барлығы да халықтың тиришилиқ турмыс ушын гүресинен, усы гүрестен шыққан ойынан, пикиринен тууған. Сонлықтан, ертеклерде айтылатуғын ой-пикирлер халықтың күн көриу тиришилиқ турмыс жөниндеги ойын билдиреди” деп атап өтти Н.Дәуқараев [2, 173]. Ал, Қ.Мәмбетназаров қарақалпақ халық ертеклеринде салт-дәстүрлер, үрп-әдетлер, көркем сүүретлеу формалары беккем орын алғанлығын сөз етти [3, 5]. Оның пикиринше, “ертеклер қарақалпақ халқының аўызеки поэтикалық мийрасларының ең белгили бөлеги болып табылады. Оларда қарақалпақ халқының дүнья танымы,

психологиясы, турмыс-тиришилиги, үрп-әдет, салт-дәстүрлеринің ең мазмунлы тәрептери халық дәрәтпелериндеги (қосықлар яки жырлар, жумбақлар, нақыл-мақаллар) басқа жанрларға қарағанда толық және тереңирек» [4, 3]. Хәқыйқатында да, ертеклерде хәр бир халықтың салт-дәстүрлери, үрп-әдетлери беккем орын алған. Әсиресе, халық ертеклериниң мазмунында бул айқын көзге тасланады. Мысалы, «Абат батыр» атлы қарақалпақ халық ертегинде Абат батырдың Қысыраў патшаның үш қызын үш достына некелеп бериў ўақыясы сөз етилген [5, 11-18]. «Машақатлы турмыс кеширген жигит» атлы ертекте де некелеп үйлениў дәстүри сәўлеленген: «Жигит бир дизесин мүпти қылды, бир дизесин қазы қылып, некесин қыйып, хаял етип алды» [5, 32-38]. «Қыран» атлы ертекте болса, Қыран деген батырды шахзаданың хаялы «қайнаға» деп атайды [5,19-26]. Усындай табу сөзлер, хұрмет-иззет дәстүрлери бир неше түркий халықлардың, атап айтқанда, қарақалпақ халқының салт-дәстүрлеринде, үрп-әдетлеринде жийи гезлеседи. Мысалы, қарақалпақ халқында ерли-зайыпшылар өмирлик жолдасының, ата-анасының, аға-инилериниң, әжапа-қарындастарының, улыўма жақын туўысқанларының атын айтпай, табу сөзлерден пайдаланады.

Айырым ертеклерде этикетлер де байқалады. «Аққуўбай патша» атлы ертекте ғарры менен кемпирдиң баласы жолда бир ғаррыға тәңир сәлемин береди [5, 27-31). Бунда әдеп-икрамлылық, этикет, сәлем бериў дәстүри орын алған. «Шарқыпәлекли бала» атлы ертекте бир патша, баласының үйленгенине, ақлықлы болғанына алтын қабақ аттырып, той береди [5, 39-41). Той бериў дәстүри әдетте халық ертеклериниң финал бөлиминде сүүретленеди. Той бериў, тойды өткерий – қахарманлардың баслы идеяларына ерискенин билдиретуғын салт-дәстүр хәм бул ертеклердиң соңында орын алады. Ертеклерде тойлардың жети күн хәм жети түн даўам етиўи бул сакраллық санлар менен байланыслы болып, бунда бул салт-дәстүрлердиң узақ ўақыт өткерилиўи эпикалық көриниске ийе. «Мурадына жеткен ашықлар» атлы ертекте Жәлимбет Бийбисәнем деген қызға ашық болады. Қыз жигитке «ата-анама барып, мени айттырып ал» дейди. Яғный, ертекте жаўшы жиберип, айттырып алыў, үйлениў, қалың мал салыў сыяқлы салт-дәстүрлер сөз етилген [5, 42-49]. «Батыр бала» атлы ертекте үш баланың генжеси үйинен куўылады. Соң басқа бир елге барады. Бир отаўға киреди. Отаўда бир ғарры менен кемпир бар. Оларға тәңир сәлемин береди. Бунда қарақалпақ халқының этикетлери, үрп-әдетлери, салт-дәстүрлери, әдеп-икрамлылық нормалары орын алған [5, 49-58). «Гүлзәмзе» атлы ертекте бир жарлы адам үш баласына мал-мүлкин бөлистрип берип, мийрас етип

қалдырады [5, 59-66). Бул салт-дәстүр қарақалпақ халқында ғана емес, ал, басқа тууысқан халықтарда да ертеден бар. «Шешен бала» атлы ертеkte де қарақалпақ халқына тән үрп-әдет, салт-дәстүрлер орын алған. Онда Жалғызбай деген шопан бала болады. Ол қарақалпақтың он төрт бийин үйине мирәт етеди. Бийлер «қонақ асына не сойып берсең?» деп баладан сорайды. Бала «Тапсам биреуін, тапсам екеуін сойып беремен» дейди. Бийлер бул гәпке түсинбей, оның үстинен күлип, кетип қалады. Бирақ, жолдан адасып және Жалғызбайдың ылашығында қонып қалады. Шопан бала оларға бууаз ешкисин сойып береді. Ешкисин ишинде ылағы бар, ешки бууаз болады. Жалғызбай бийлердің қонақ асы деп өзинің бууаз ешкисинен де кешеди [5, 261-266].

«Жалғыз қойлы шопан хәм саудегер» атлы ертеkte аманатқа қыянет етпеу дәстүри, аманат адамды аман сақлайтуғынлығы сөз етилген. Бир қасқыр шопанның жалғыз қойын жейди. Шопан қойының терисин кәрұанларға «сатып берсеңиз» деп берип жибереди. Кәрұанбасы терини басқа бир елде бир пышыққа алмастырады. Және бир өзге елге келгенде сол меканда тышқан көп болады. Бул меканның адамлары пышықты қымбат бахада сатып алады. Кәрұан байып кетеди. Кәрұандағылар шопанға азғантай пул бериуди ойласады. Бирақ, қарақшылар оларды тонайды. Қарақшылар инсаплы болып шығады хәм кәрұанға байлықтарын қайтарып береді. Бирақ, шопанның қой терисинің хақын бериуи шәрт екенлигин айтады. Шопан байып кетеди [5, 293-295]. «Ақыллы бала» атлы ертеkte патша хәм оның баласы сөз етилген. Патша баласына үш нәсият айтады: Жолда түнеуши болсаң, ойда емес, дөңде жат, дуз ишкен жериңе қыянет етпе, азанғы асты таслама! Патшаның баласы ата-бабалардан мийрас болып киятырған усы ақыл-кеңеслерге дыққат аударып, мурат-мақсетине жетеди. «Ақыллы қатын» атлы ертеkte де бир жигитке әкеси үш нәсият айтады: Жасы үлкенди сыйла, жас кишиге иззет көрсет, ири сөйле, майда гәп айтпа! Буның мәнисин жигиттің хаялы түсинип, жигитке билдиреди. Дәретпеде қарақалпақ халқының үрп-әдет, салт-дәстүрлері сөз етилген [5, 254-255]. «Герендер» атлы ертеkte бир герен екінши геренге ешкисин тауып бергени ушын, қудайыға деп бир мүйизи сынық ешкисин береді. Бунда қудайыға мал бериу дәстүри сүүретленген [5, 329-330]. «Мәсләхәт» атлы ертеkte жерлеу дәстүри орын алған [5, 334-336]. «Қубылы батыр» атлы ертеkte Әбилзаман деген адам хәм оның Қубылы деген баласы атап өтилген. Ертеkte Қубылы әкесинен хақ жол тилеп, ақ пәтиясын алғанлығы, пәтия алыу салт-дәстүри сөз етилген [6, 8-13]. «Орал батыр» атлы ертеkte бир байдың бес баласы болғанлығы айтылған. Бай бес баласына патшаның бес қызын айттырып,

куда түседі. Бунда куда түсіу салт-дәстүри сүүретленген [6, Б. 19-27). «Гүлбүлбүл» атлы ертеkte бас қахарман бир отауға барады. Отауда қызлар менен олардың жеңгеси отырған болады. Гүлбүлбүл досты Нарымбет екеуі сол қызлар менен қыз-жигитлер айтысын, сорау-жууап айтысын өткереді. Бул болса, қарақалпақ халқында дәстүрге айланған [6, 28-43]. «Нанбайдың баласы» атлы ертеkte жигит патшаның қызын айттырады хәм қалың малды да төлейді. Бунда қарақалпақ халқындағы қыз айттырыу, қалың мал төлеу салт-дәстүрлері орын алған [7, 52-53). «Тыйын» атлы ертеkte де бир жигиттің қарындасын алған Қаракус (негизінде сыйқырланған адам) «қалың малыңа не аласаң?» дейді. Бул дәретпеде де қалың мал дәстүри атап өтилген [8]. «Ақкус» атлы ертеkte қарақалпақ халқындағы аға-ини, әжапа, жезде сыяқлы табу сөзлер гезлеседі. Салт-дәстүр бойынша ата журт, дайы журт, қайын журтлардағы жақын-жууықлардың, ағайын-тууысқанлардың атларын айтыуға болмайды. Яғнай, булар табу сөзлер есапланады [7,53-56]. «Дурыс нәсият» атлы ертеkte бир жигиттің әлийеде түнеу дәстүри сөз етилген. Бул ертеден киятырған исенимлер болып табылады [7, 116-117).

Қарақалпақ халық ауызеки дәретпелеріндеги үрп-әдетлер, салт-дәстүрлерди этнографиялық жақтан Х.Есбергенов, Ж.Хошаниязов [9], А.Бекмуратова [10] хәм тағы басқа илимпазлар арнаулы үйренген. Шынында да, фольклорлық дәретпелерде хәр бир халықтың тарийхы, мәденияты, үрп-әдет, салт-дәстүрлері терең орын алған.

Қарақалпақ халық ертеклерінде де ерте заманлардан бүгинги күнге шекем сақланып киятырған үрп-әдетлер, салт-дәстүрлер сәуелелениуин тапқан. Бул мәселени арнаулы үйрениу оғада актуал саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Наговицын А.Е., Пономарева В.И. Атлас сказочного мира. – Москва: Генезис, 2011. – 320 с.
2. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Том 2. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 356 б.
3. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери хакқында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 120 б.
4. Мамбетназаров К. Каракалпакские народные сказки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук– Нукус, 1967. – 28 с.
5. Қарақалпақ фольклоры. Том 1. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
6. Қарақалпақ фольклоры. Том 2. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
7. Қарақалпақ фольклоры. Том 67-76. – Нөкис: Илим, 2014. – 560 б.
8. Тийин. – Нөкис: Вилим, 2018. – 28 б
9. Есбергенов Х., Хошняязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: Фан, 1988. – 156 с.

10. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: Каракалпакстан, 1969. – 153 с.